

Received: 20.04.2019
Accepted: 07.07.2019
Yayın Tarihi | Publication Date: 30.09.2019

Tahir KARAKAŞ

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Tunceli, TR
Munzur University, Faculty of Arts, Department of Philosophy, Tunceli, TR
tahirkarakas@hotmail.com

Dinsel Deneyimin Çeşitleri

Öz

Pragmatizmin öncü filozoflarından biri olan William James'in *Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* başlıklı çalışmasının Türkçe tercümesi, Amerikalı filozofun düşünsel evriminin en önemli dönemeçlerinden birini keşfetmek isteyen okuyucular için iyi bir fırsat sunuyor. James, 1902 yılında yayımladığı bu çalışma ile bir yandan dinsel fenomenleri psikolojik ve felsefi bir perspektiften incelerken diğer yandan da, ele aldığı konuları somut, gerçek deneyimlere başvurarak anlamaya çalışmaktadır. İnsani bir olgu olarak dinsel deneyim sahasını anlamının uygun yöntemi, James'e göre, teolojik olmaktan ziyade psikolojiktir. Metodolojik açıdan değerlendirildiğinde, James'in dinsel deneyimlere dair edindiği psikoloji temelli yaklaşım, dinsel incelemeler alanında önemli bir yenilik anlamına gelmektedir. Öte yandan, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*'ni önemli kılan bir diğer husus ise, James'in farklı alanlardan beslenerek geliştirmekte olduğu pragmatizmin bu eser ile yeni bir düşünsel açılım yaşamasıdır. Pragmatizmin ruhuna uygun olarak, James, sürekli olarak dinsel dünyanın bireysel yaşamlarımızdaki pragmatik karşılığını bulmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Dinsel Deneyim, Pragmatizm, Teoloji, Felsefe.

The Varieties of Religious Experience

Abstract

The Turkish translation of William James' *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, provides a good opportunity for the readers who want to explore one of the most important turning points of the American philosopher's intellectual evolution. In this study, published originally in 1902, on the one hand James, seeks to analyze the world of religious phenomena from a psychological and a philosophical point of view, but on the other hand he pays each time a particular attention to bring his field of study into contact with concrete and real individual experiences. The appropriate method of understanding the field of religious experience as a human phenomenon, according to James, is psychological rather than theological. From a methodological point of view, James' psychology-based approach to religious experiences represents an originality in the religious studies. Furthermore, *Varieties of Religious Experience* is an important work in the sense that it represents a new philosophical opening for James with respect to his application of his pragmatic philosophy to a new area of research such as religious experiences.

Keywords: Religion, Religious Experience, Pragmatism, Theology, Philosophy.

William James’in *Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* (*The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*) başlıklı önemli çalışmasının gecikmeli de olsa Türkçeye çevrilmiş olması, pragmatizmin klasik döneminin öncü filozofunun düşünce evrenini, oluşum evreleri üzerinden takip ederek ayrıntılı bir biçimde okumak isteyen Türkiyeli okuyucular için yeni bir imkân sunuyor. Orijinali 1902 yılında yayımlanan, İtalyancaya 1904’te, Fransızcaya 1905’te, Dancaya ve İsveççeye 1906, Almancaya ise 1907 yılında tercüme edilen bu eser, Amerikalı filozofun düşünsel gelişiminde bir köşe taşı niteliğine sahiptir (Perry 1920:43). 1897 yılında yayımlanan, daha önceki dönemlere ait çeşitli sunum ve makaleleri içeren derleme çalışması *İnanma İstenci*’nde (*Will to Believe*) dinsel fenomeni felsefi bir perspektiften ele alan James, en bilinen ve en çok okunan metinlerinden biri olan *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*’nde, “din bilimi” adını verdiği söz konusu alandaki tefekkürünü daha ileri bir noktaya taşımaktadır. James’in 1901-1902 yıllarında Edinburgh Üniversitesi’nde Gifford Lectures çerçevesinde verdiği derslerde sunulmak üzere hazırlanan metinlerden oluşan bu eser, kitabın yazarının önsöz bölümünde bizzat işaret ettiği üzere, din konusuna adanacak kapsamlı bir incelemenin psikolojik boyutunu teşkil edecek şekilde tasarlanmıştır (s.11). Bu bakış açısına uygun olacak şekilde, din olgusu teolojik bir yoruma yönelmekten imtina edilerek münhasıran, somut, reel ve kişisel deneyimlerden yola çıkılarak anlaşılmaya çalışılır. James’e göre, kitabın alt başlığının ifade ettiği gibi, dinsel deneyim, her şeyden evvel insanın doğasına ait bir olgudur. Bundan dolayı, din ve inanç fenomenleri üzerine düşünürken psikolojik bir analize başvurmak, klasik teolojik yaklaşıma göre bizi çok daha yetkin bir neticeye vardıracaktır. James’in çocukluk yaşlarından itibaren kendi ailesi bünyesinde tanıklık ettiği teolojik tartışmaların etkisiyle üzerine düşünmeye başladığı dinsel problemleri ele alan bu çalışma, felsefi bir bakış açısından düşünüldüğünde, filozofun olgunlaşmaya başlayan pragmatist düşüncelerinin farklı bir alana tatbik edilmesi, dolayısıyla bir yandan *İnanma İstenci* ile başlayan düşünsel, deneysel sürecin bir devamı olarak, diğer yandan da pragmatik özü itibarıyla, 1907 yılında yayımlanacak olan *Pragmatizm* için bir tür ön hazırlık olarak düşünülebilir. Bir başka deyişle, James’in “pratik felsefeye”

olan ilgisi açısından bakıldığında, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, filozofun pragmatist felsefenin merkezi metni olan 1907 tarihli *Pragmatizm*'e giden yolda önemli bir etaptır.

1890 yılında yayımlanan ilk kitap çalışması *Psikolojinin İlkeleri*'nde James'in, Peirce'ün, kavramlar dünyasında anlamlı olan ile anlamsız olan arasında net bir ayrım oluşturabilmek için, pratik neticelere odaklanmak gerektiğini ifade eden bir “doğrulama ilkesi” olarak düşündüğü pragmatizmin ruhuna sadık kalarak, işlevsel bir psikoloji anlayışı ortaya koyduğunu görüyoruz. Böylelikle, James'in entelektüel evriminin ilk aşamasını teşkil eden psikoloji araştırmaları, pragmatist tezlerinin psişik alana uygulanmasına karşılık düşmektedir. Buna benzer bir şekilde, *İnanma İstenci*'nde, pragmatizm ilkesi, bu kez dinsel inanç sahasına uygulanıyor ve bilimsel alanda olduğu gibi, dinsel alanda da en iyi hipotezin en iyi işleyen hipotez olduğu ileri sürülüyor. Psikoloji veya dini inanç söz konusu olduğunda James'in felsefi refleksi pragmatizminin yol göstericiliğinde kendisini ortaya çıkarmaktadır. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* bu refleksin bir başka tezahürü olarak okunabilir. Nitekim kitabın hemen başında, James, bu eğiliminin bir getirisi olarak soyut formüllerden ziyade, “dinsel coşkunun uç örnekleri arasından” seçtiği somut örnekler üzerinden yol almaya çalışacağını altını özellikle çizer (s. 11). Ardından, bir psikolog için oldukça ilginç olduğunu düşündüğü bir konu olarak “insanın dinsel eğilimleri üzerine” “betimleyici bir çalışma” olarak tasarladığı çalışmasına, “kendini tamı tamına bilen insanların ürettiği literatürde” yer alan ve kimi zaman oldukça uzun olan alıntılar ile aktarılan öznel deneyimlerden yola çıkarak başlar (s. 14).

Dini inançları değerlendirirken James'in başvurduğu kıstas, “tıbbi materyalizm” örneği üzerinden ifade ettiği gibi, bu inançların kaynağına dair olmaktan ziyade onların “bir bütün olarak işleme biçimine” dairdir (s. 30). Bu ampirik ölçüt, “kökleriyle değil semereleriyle bilme” tavrı olarak James tarafından okuyucuya takdim edilir. Burada James'in örtülü bir şekilde, kaynak belirtmeksizin *İncil*'de geçen ve pragmatizmin tarihsel kökenlerini soruştururken çokça alıntılanan bir cümleye atıfta bulunduğunu görüyoruz: “[...] onları meyvelerinden tanıyacaksınız.” Pragmatist felsefeye ve onun ampirist özüne oldukça uygun düşen bu cümle, kitabın bütününde, James, dinsel

fenomenler dünyasının engin çeşitliliği içinde yolculuk ederken ona yön gösteren felsefi bir kılavuz rolü oynayacak, değerlendirmelerini temellendirmesini sağlayacak, epistemolojik açıdan kilit bir yerde duracaktır.

Peki James dinsel yaşamı sadece pratik sonuçları ile değerlendirme yöntemini tam olarak ne şekilde kullanacaktır? Bu soruya bir cevap temin etmek için James, okuyucunun karşısına derhal somut örnekler ile çıkar. Fakat öncelikle dinin kurumsal boyutuyla ilgilenmeyeceğini vurgulama gereği duyar. Dinsel evrenin ibadet, adanma, ayinler, örgütlenme gibi kısımlarının dinin kurumsal boyutuna dahil olduğunu belirtir ve kendisini bu mevcut çalışmada ilgilendirenin “çıplak bir şekilde ele alınan kişisel din” olduğunu ifade eder (s. 40). Bu şekilde, kişiye dayalı olarak dini yorumlamayı vadeden Amerikalı filozof, din kavramının tanımı olarak ise, “bireylerin kendilerini kutsal kabul ettikleri şeyle bağlantılı gördükleri ölçüde kendi başlarına sahip oldukları duyguları ve gerçekleştirdikleri davranışları, deneyimleri” şeklinde bir öneride bulunur (s. 41).

İlk iki derste çalışmasının içeriğine dair bu şekilde genel bir çerçeve çizdikten ve yaklaşımının yöntemsel boyutunu ortaya koyduktan sonra James, sözünü ettiği somut inançsal olgulara yönelir ve karşımıza oldukça çarpıcı dinsel deneyim örnekleriyle çıkar. Kitabın üçüncü bölümündeki yaklaşımına göre, dinsel yaşamın tanımının olmazsa olmaz öğelerinden olan “görünmeyen bir düzene” inanmaya ilişkin çeşitli kişisel tanıklıkları kullanarak örnekler verir. Bu konudaki analizine göre, her ne kadar rasyonel, pozitif bakış açısı ile yaklaşıldığında söz konusu görünmeyen düzeni, kudreti aktaran tanıklıklar mistik doğaları itibariyle dikkate değer bulunmasa da, bu durum, onları bizzat deneyimleyenler açısından, bu inanç yapılarının, rasyonel, ampirik kıstaslara tabi tutulmuş ve geçerli bulunmuş bilginin sahip olduğu türden bir sağlamlığa sahip olmalarını engellemez (s. 82). James, bu yaklaşımını desteklemek maksadıyla psikanalitik bir çağrışım yaratan şu cümleler aracılığıyla bir hayli dikkat çekici bir hipotez ileri sürer: “[...] insanın eğitim ve bilimin dışında kalan zihinsel yaşamına bakacak olursak rasyonalizmin ancak görece yüzeysel bir kısmı açıklayabileceğini kabul etmek zorunda kalırız. Hiç kuşku yok ki, zihinsel yaşamın *itibar gören* kısmı bu yüzeysel kısmıdır; laf kalabalığı yapabilir, kanıtlarla size karşı çıkabilir, sözcük

oyunlarıyla mugalata yapıp sizi sözcüklerle susturabilir. [...] Bir şekilde sahip olduğunuz sezgileriniz, doğanızda rasyonalizmin bulunduğu laf kalabalığı düzeyinden daha derin bir yerden gelmektedir. [...] Rasyonel düzeyin inancı temellendirmedeki yetersizliği, hem dine karşı çıkarken hem de dini savunurken sergilediği yetersizlik kadar açıktır” (s. 82-83). Burada, James, bir filozoftan ziyade kendi akademik formasyonun gerektirdiği gibi bir psikolog olarak hareket etmekte, Batı felsefesinin üretmiş olduğu tanımın dışına çıkarak insanı rasyonel bir varlık olmaktan ziyade bir içgüdü varlığı olarak tanımlamaktadır. Rasyonel yetilerin aslında derinlikten yoksun, ince bir yüzey dünyasına ait olduğu ve daha derinlerde yatan irrasyonel dünyanın yaşamdaki belirleyiciliğine dair bu vurgu, felsefe dünyasında kendi öncüllerini Schopenhauer ve Nietzsche çizgisinde bulacak, bir sonraki safhada Freudcu anlamda psikanalizin ortaya çıkışında zengin bir kaynak işlevi görecektir. İçgüdünün rasyonalite karşısındaki derinliğinin dinsel deneyim sahasındaki karşılığı, bu deneyimlerin içerdiği kategorilerin rasyonel perspektiften yapılan değerlendirmeler ile anlaşılamayacağıdır. James’in bu ikili ayrımı, dinsel inancın akla dayalı eleştirileri karşısında Pascal’a ait, “Kalbin, aklın bilmediği kendi nedenleri vardır” (Pascal 1976:127) biçimindeki çokça alıntılanan, rasyonalitenin diline alternatif ikinci bir dilin kendine has özellikleriyle kişinin bünyesinde faal olduğu iddiasını ifade eden cümleyi akla getirmektedir.

Dinsel Deneyimin Çeşitleri’nin üzerinde durulması gereken en ilginç bölümlerinden ikisi, gerek barındırdıkları örneklerde ifade bulan deneyimsel yoğunluk, gerekse de deneyim skalasının zenginliği anlamında beş ve altı numaralı bölümlerdir. Yazar burada, “sağlıklı zihnin dini” ve “hasta zihnin dini” kavramları altında kendine has bir ikili ayrımına giderek dinsel deneyimi her seferinde pratik neticelerine odaklanmayı ve gerçek kişiler üzerinden somut örnekler vermeyi ihmal etmeksizin inceler. Her ne kadar bu iki yaklaşım ortak nokta olarak, dinsel deneyimin özü itibarıyla bir mutluluk arayışı olduğu görüşünü paylaşırsa da aralarında James’in hatlarını belirgin bir şekilde çizdiği kategorik bir karşıtlık mevcuttur. Evrenin bir bütün olarak iyi ve güvenilir olduğunu düşünen, onunla uyum halinde bulunma ihtiyacını hisseden, var olan her şeyin aslında iyi olduğunu, kötülüğün ise bir iyi görememe durumundan ibaret

olduğunu düşünen sağlıklı zihnin iyimserci yaklaşımına karşılık; dünyada pek çok kötülük biçimi bulunduğunu, bu haliyle kötülüğün yaşama içkin bir öge olduğunu, gerçek manada mutluluğa erişebilmek için kötülüğün mutlak alt edilmesi gerektiğini, dünyanın güvenilir olmaktan ziyade bir hayal kırıklığı ve melankoli kaynağı olduğunu ileri sürüyor oluşundan dolayı hasta zihnin duruşu kötümserci niteliktedir.

James, “baktığı her şeyde iyilik gören” birinci tutum için Emerson ve Walt Whitman’ın yanı sıra “zihin sağaltma hareketini” uygun örnekler olarak gösterir. James’in pragmatizminin dinsel deneyim alanına uygulanmış çarpıcı bir ifadesini bu bölümde görüyoruz. James, farklı somut dinsel deneyimlerin fayda ile sonuçlanan tikel örneklerini verdikten sonra, bu konuda kimi anlarda şiirselleşen bir dille şöyle yazıyor: “[...] bilim de din de kullanmasını bilen kişi için dünyanın hazine dairesinin gerçek anahtarıdır. [...] Ayrıca dünya niçin, tıpkı matematikçilerin aynı sayısal ve uzamsal olgular geometriyle, analitik geometri, cebir, kalkülüs veya dörtlü gruplarla ele aldığı gibi, birbirinin içine geçen ve böylece farklı kavramlar kullanarak ve farklı yaklaşımlarla dönüşümlü biçimde ele alınabilen, birçok gerçeklik alanını kapsayacak kadar karmaşık olmasın? Her biri andan ana ve kişiden kişiye değişerek kendi yöntemince doğrulanan din ve bilim bu görüş üzerinden eşit şekilde sonsuz olacaklardır” (s. 133). Dünyayı, fayda kriterinde birleşmeleri kaydıyla, aralarında hiyerarşik bir üstünlük ilişkisi tasarlamayacağımız farklı perspektiflerden yorumlamanın ve bu perspektiflere uygun olarak birbirini deşillemeksizin bir arada paralel bir biçimde var olabilen farklı hakikatler tasarlamının mümkünlüğüne duyulan inanç olarak yorumlayabileceğimiz bu değerlendirme, Avrupa aydınlanmasına içkin en belirgin özelliklerden biri olan din ve bilim arasındaki antagonizmin, James’in dünyasında bir karşılığının olmadığını açık bir ifadesi olup söz konusu dönemde kendi hüviyetini bulmaya başlayan Amerikan felsefe geleneğinin özgünlüğüne dair fikir vericidir. James’in bir psikolog ve filozof olarak 20. yüzyılın başında *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* türünden bir çalışmaya girişmesi bu özgünlük dikkate alınarak düşünüldüğünde tarihsel-düşünsel manada anlaşılabilirlik kazanacaktır.

James’in, “Hasta Ruh” ara başlığı altında tartıştığı ikinci mizaca ait dinsel deneyim çeşidi ise birincisinin aksine var olan kötülüğü en aza indirgemekten hatta kötülüğün akıldışı olduğunu ileri sürmekten, dolayısıyla daha ileriye giderek kötülüğün varlığını, onu bakış açısında gerçekleştirilen bir soyutlama, bütünden koparma eylemine dayandırmak suretiyle kategorik olarak reddetmekten ziyade onu azamileştirme yönelimindedir. İlgili bölümde örnek olarak verilen kişisel anlatıları bir yana bırakırsak, James, farklı seviyelerde gözlemlenebilen bu mizacın felsefe dünyasına ait örneklerini önce Antik Yunan düşüncesinde bulur: “Stoacı aldırışsızlık ve Epikürosçu vazgeçme öğretisi, Yunan zihniyetinin bu doğrultuda attıkları en ileri adımlardır” (s. 156). James tarafından “doğanın nimetlerinden umudunu kesme felsefeleri” olarak nitelendirilen bu düşünce geleneklerine ek olarak, iyiliğin varlığını yadsıyan bu melankolik eğilimin bir diğer çarpıcı örneği James’in Tolstoy’dan yaptığı uzun alıntı ile okuyucuya aktardığı örnektir. Tolstoy’un, “yaşamın saçmalığı” duygusunu derinlemesine yaşadığı melankolik sürecin ağırlığı altında hasta düşmüş ruhunu, yüreğinde beliriveren tanrıya susamışlık hissini takip ederek nasıl kurtardığını anlatan bu çarpıcı örnek, “hasta ruh”un yaşama dair umutları nasıl tüketebileceğinin ve onun penceresinden bakıldığında kötülüğün yaşamın tamamına nasıl hâkim olabileceğinin ifadesidir. Bununla birlikte, Tolstoy örneğinde olduğu gibi, sağlıklı zihin ve hasta ruh arasında James’in sunduğu karşıtlık, en azından kimi durumlarda, mutlak olmayıp birinden diğerine geçişin mümkün olduğu bir tabiata sahiptir (s. 193-196).

Pratik sonuçları itibariyle değerlendirilen bir diğer önemli konu ihtidadır (ss. 203-230). Bir eksiklik duygusu ile tetiklenen ve depresif bir ruh halinden sıyrılıp mutlu bir rahatlama eşliğinde nihayetinde özgüvenin yeniden tesis edilmesine varmak manasında ihtida, filozofumuzun gözünde dinsel deneyimin reel etkilerinin olanca çarpıcılığıyla, verilen örneklerde söz konusu olduğu gibi, gözlemlenebilir olduğu spesifik bir durumdur. Mühtedilerin anlatımlarına dayanan farklı vakalar üzerinden ihtidanın dönüştürücü özelliği incelendikten sonra, benzer bir yaklaşımla, “dinin bir kişilikteki, en olgun meyvelerine verilen genel ad” (s. 284) olarak tarif ettiği azizlik fenomenini “Azizlik” ve “Azizliğin Değeri” başlıklı iki ayrı bölümde geniş bir şekilde değerlendirir

(ss. 273-391). Bencillikten sıyrılıp manevi enginliğe erme, ideal bir gücün varlığına duyulan inanç, o gücün hükmünü gönüllü olarak kabul etmek, benliğin sınırlarının dışına çıkılmasıyla birlikte kendisini gösteren mutluluk ve özgürlük hissi, çilecilik, saflık ve merhamet gibi kimi evrensel özelliklere dayanan genel geçer bir azizlik resmi olduğu savını ileri süren James, bu özellikleri tikel örnekler ile destekleyerek serimler ve analiz eder.

Metnin ele aldığı ve dinsel deneyim söz konusu olduğunda kilit bir öneme haiz olan konulardan bir diğeri, aynı başlığı taşıyan bölümde incelenen mistisizm konusudur. Bu önem, “kişisel dinsel deneyimin köklerinin ve merkezinin mistik bilinç halleri” olmasından ileri gelmektedir (s. 391). İlk etapta filozofumuzun sorduğu soru mistik bilinç hallerinin ayırt edici niteliğinin ne olduğu sorusudur. Genelde “belirsiz, ucu açık, duygusal ve mantıktan ve gerçeklikten kopuk” (s. 392) olarak tanımlanan bir düşünce türünü ifade etmek için kullanılan mistik deneyimleri bu genel ifadelerden yola çıkarak tanımlamak pek mümkün görünmemektedir. Diğer başlıklarda olduğu gibi, ilgili bölümde dinsel içerikli veya dinsel içerikli olmayan spesifik şahsi örnekler üzerinden açıklanan mistisizmi, James’in yorumuna göre, tanımlanamazlık, noetik nitelik, geçicilik ve edilgenlik gibi dört madde üzerinden değerlendirmek uygun düşmektedir.

Bir sonraki etapta din konusu, “felsefe” başlığı altında bu kez felsefi bir perspektiften değerlendirilmektedir. Kaynağını duygu aleminden alan, bu anlamda özel ve bireysel bir doğaya sahip olan din, James’in yaklaşımına göre, esas itibarıyla evrenselci bir niteliği olan felsefi söylemin tam olarak anlamlandırabileceği bir olgu değildir. Felsefi bakışın din duygusunu anlama konusundaki yetersizliği, daha doğrusu uygunsuzluğu, teoloji için de söz konusudur. “Duygu özel ve dilsizdir, kendini anlatamaz. Sonuçlarının sırlar, bilmeceler olmasına izin verir, onları rasyonel olarak doğrulamaz ve zaman zaman da çelişkili ve saçma görünmelerine göz yumar. Felsefeyse tam tersini yapar. Onun niyeti sır ve çelişkinin ele geçirdiği alanı geri almaktır. Zihnin en büyük ideali, düşünen her insanda yer etmiş şu kanıdan; hakikatin karanlık ve ele gelmez olduğu kanısından kurtulmak olmuştur. Aklın görevi; dini bütünsel olmayan, kişiye özel olma niteliğinden kurtarmak ve hükümlerine kamusal bir

konum, evrensel bir doğrultu kazandırmak olagelmıştır” (s. 444-445). Kıta felsefesinde bugüne kadar genelde hâkim olan anlayış, kişinin düşüncesi ve edimleri arasında bir bağlantı olduğu fikrini işlememiştir. Buna karşılık, Anglosakson felsefe, düşüncelerin pratik tekabülîyetine dair özgün bir hassasiyet içinde olmuş, Locke’tan beri bu tavrı düşünsel bir hat biçiminde benimsemiştir. Nihayetinde bu felsefi duruş, Peirce’ün pragmatizm ilkesi adını verdiği, James’in ise daha sonra “pragmatizmin ilkesi” olarak isimlendireceği maksim ile nihai halini almıştır. Bu ilke bize, uygulamada fark yaratmayan felsefi önermeleri tartışmanın manasız olduğunu, pratik neticeleri aynı olan önermeler arasında bir ayırım yapmak için elimizde bir kıstasın mevcut olmadığını söylüyor. “Kısaca inançlar eylem kurallarıdır; düşünmenin bütün işlevi etkin alışkanlıklar üretimindeki bir adımdan başka bir şey değildir. [...] Dolayısıyla bir düşüncenin anlamını bulmak için sadece nasıl bir sonuç üretmeye uygun olduğunu belirlememiz gerekir; bizim için o düşüncenin tek anlamı o sonuçtur” (s. 457). Pragmatizmin bize gösterdiği şey, klasik kavramlarla tanrı ve din kavramlarının anlaşılamayacağıdır. Klasik teolojinin alışkanlıklarını bir yana bırakıp, dinsel inanç sahasını, pragmatizmin gerektirdiği gibi kişilerin yaşamlarında yol açtığı somut sonuçlardan yola çıkarak yorumlamak gerekir. Bu çerçevede, tanrı fikrini anlamlı kılan husus, ona atfedilen metafizik sıfatlar değil ahlaki sıfatlardır, çünkü yalnızca onlar yaşamın gerçekliği ile bağlantıya girip onu yönlendirme özelliğine sahiptir. Burada felsefeye düşen kritik bir görev vardır; bu görev, felsefenin klasik teolojik yöneliminden sıyrılıp kişisel deneyimlerden yola çıkan, somuta odaklı yeni bir din bilimi icra etmesidir.

Pragmatist felsefesinin yol göstericiliğinde, “doğru, iyi işleyen şeydir” (s. 469) önermesini dile getiren ve buradan yola çıkarak, dinsel inancın kişiye sunduğu yararların dinsel inancın hakikatının delili olduğunu savunan James, akabinde, kitabın başlarında teşebbüsünde bulunmuş olduğu, dinsel deneyimin tanımını yapma çabasını nihayetlendirmeye odaklanır. Bu çerçevede, din olgusuna ilişkin tanımlayıcı nitelikte duran kilit kavramlar olarak, kurban, itiraf ve dua üzerine düşünmeyi önerir. Bunlara ek olarak James’in nazarında önemli görünen bir diğer özellik ise “dinsel dışavurumların

varoluşumuzun bilinçaltı kısmıyla” bağlantıya geçtiğidir. Bu durumu, en bilinen örneklerden biri olarak Aziz Pavlus’ta, hatta nerdeyse bütün Hristiyan azizlerinin hikayelerinde gözlemlemek mümkündür. Bu figürlerin tamamı hayaller ve halüsinasyonlar görmüş, sesler işitmiş, kendilerinden geçmiş, kimi benzeri bilinçdışı ve mistik deneyimler yaşamışlardır (s. 488).

Dinsel Deneyimin Çeşitleri’nin son kısmı ise şimdiye kadar dile getirilenler itibariyle ortaya çıkan kuramsal ve pratik çıkarımlara ayrılmıştır. Bu bölümde karşımıza çıkan ilk önemli vurgu, kitabın ana argümanlarından birini ele verir içeriktedir: “Dinin ürettiği kuramlar ikincil önemdedir; dinin özünü anlamak istiyorsanız, en basit unsurlar olarak duygu ve davranışlara bakmalısınız (s. 512).” İkinci önemli nokta, söz konusu duygu seviyesinde dinsel inanç kaynaklı olarak ortaya çıkan olumlu durumdur: “Kitabın hemen hemen her bölümünde [...] bu duygunun doğuştan gelen melankoliyi nasıl ortadan kaldırdığını ve kendisini hissedene dayanıklılık; yaşamın ortak hedeflerine bir renk, anlam, çekicilik veya yücelik kazandırdığını görmüştük (s. 513). Sonuç olarak, dinsel deneyim söz konusu olduğunda üzerinde asıl durulması gereken şey, tanrının varlığı veya yokluğu türünden bir tartışma değil, kişinin bu deneyim durumunda yaşam ile ne türden ilişki geliştirdiği, işlevsel anlamda yaşama sunduğu katkıdır. Bu sebepten dolayı, paradigmatik bir değişikliğe karşılık düşecek şekilde, klasik din felsefesinin yerini alacak bir din biliminin geliştirilmesi gerekmektedir. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* bu gayeye uygun bir öncü adım olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

JAMES, William (2017). *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

PASCAL. (1976). *Pensées*, Paris: GF Flammarion.

PERRY, R. B. (1920). *Annotated Bibliography of the Writings of William James*, London: Longmans, Green and Co.